

Petr Bezruč bojující, spící

Jisté je přinejmenším společensky nutné omluvit se vám, ale i samotným autorům za užití cimmanovské parafráze pro název mého bezručovského příspěvku, ale přiznám se, že jsem jej volil nejen pro perfektní zkratkovité uvedení do samotného středu dění své úvahy, ale i pro jeho trefnost obsahovou, neboť právě nyní aktuálně vystihuje samotnou pozici díla a odkazu básníka Petra Bezruče – usnutí jeho apelu a zarůstání šípkovými růžemi. Nakolik je jeho probuzení otázkou erotické touhy hledajícího prince či společenské potřeby poznání a návratu ke kořenům, není tu třeba rozhodovat. A tak tu stojíme bez dlouhých úvodů před dvěma póly intertextového pojetí Bezručova díla – prebezručovským a postbezručovským. Jen dejme pozor, aby se nám v tom samotný Bezruč neztratil.

Dříve než se – byť jen náznakovitě – pustím do hledání bezručovských intertextových souvislostí, sluší se přiznat poučení z teoretických východisek skutečných odborníků v uvedené problematice. Opírají se o přehlednou studii Jiřího Homoláče¹ chápou pojem intertextovost jako jeden ze tří typů transtextovosti, které rozeznává Glowiański² a které zahrnují veškeré vztahy mezi texty – architektovostí, metatextovostí a intertextovostí. Přitom právě Homoláč sem vkládá důležité rozlišení vztahů textů založených na jedné straně na sdílení kódů – o ty nám jde především – a na druhé straně vztahů založených na sdílení vnětextových faktorů (sem patří např. otázka plagiátů, parafrází, transformací, jakými jsou intermediální převody – viz literatura - film, překlady do jiného jazyka či znakového systému, krácení, rozšíření, koláže textů atd.).³ Mimochodem tento vztah se stal, jak známo, v jednom momentu pro Bezruče fatální – připomeňme osudy básníka po zachycení Grmelových plagiátů, básníkově uvěznění a připravovaný proces v roce 1915.⁴

Vnětextové faktory transtextovosti jsou u Bezruče velmi důležité. Souvisejí s jeho tvorbou, jež ve své podstatě je v naprosté většině inspirována reálným podkladem ve skutečnosti. Zkoumání těchto vztahů je v bezručovské literatuře bohatě zastoupeno a pracují s ním všichni přední bezručologové.⁵ V tomto duchu operuje i Slovník literární teorie v hesle aluze, kterou tu Vladimír Macura definuje jako „nepřímý odkaz k politickému, historickému, literárnímu a jinému kontextu, začleněný do stavby literárního díla“.⁶ Dnešní pojetí, které v soulase s Homoláčem akceptuji, aluzi, pokud jde o její strukturní charakter, zákonitě vyděluje mimo oblast sdílení kódu tvůrce a čtenáře, tedy mimo oblast architektu, metatextu a intertextu. V interpretaci konkrétního textu je

¹ Homoláč, J.: Transtextovost a její typy (1. část), Slovo a slovesnost 1994, 1, s. 18-33; týž: Transtextovost a její typy (2. část), Slovo a slovesnost 1994, 2, s. 99-105.

² Glowiański, M.: O intertekstualności, Pamiętnik Literacki 1986, 4, s. 75-100. Viz k tomu Homoláč: Transtextovost a její typy, cit. dílo, s. 20.

³ Viz Homoláč, J.: Transtextovost a její typy, cit. dílo, s. 103.

⁴ Pračka, B. – Králík, O. – Dvořák, J.: Bezručův proces. Soudní a úřední dokumenty 1915-1918, Ostrava 1962, s. 306.

⁵ Viz např. Králík, O.: Kapitoly o Slezských písních, Ostrava 1957; týž: Text Slezských písní, Ostrava 1963; týž - Ficek, V.: Kapitoly o Petru Bezručovi, Ostrava 1978, s. 272; Dvořák, J.: Bezručovské studie (z l. 1957-58), Ostrava 1982, s. 208; Polák, J.: Petr Bezruč, Praha 1977, s. 236; Urbanec, J.: Mladá léta Petra Bezruče, Ostrava, 1969, s. 197; Závodský, A.: V blízkosti básníka. Jedenáct studií o Petru Bezručovi. UJEP Brno, 1977, s. 210 atd.

⁶ Macura, V.: Aluze, in: Vlašín, Š. (ed.), Slovník literární teorie, Praha 1977, s.18.

ovšem dělicí čára obou úseků značně obtížně určitelná. Tak například známá variace písňe Šla Nanyňka do zelí je v bezručovské podobě („Sto roků na pole chodila, // sto roků trhala zelí...“) příznačnou parafrází a z hlediska strukturního by tedy měla být zařazena k transtextovým vztahům založeným na vnětextových faktorech; přímá citace motivů a veršová charakteristika skladby ovšem jednoznačně ukazuje na intertextovou povahu. Obdobné povahy je transtextové navazování v básnické autostylizaci.⁷ Z Bezručova životopisu víme, že tato autostylizace jej provázela i v osobním životě, například v užívání přezdivek – od Tanemunda po ještěra a starečka, ale i tento vnětextový faktor, tato záliba se v básních aktualizuje v autostylizaci osamělého věšce, barda či Dida inepta.

Ale vraťme se k pojmům architextovost, metatextovost a intertextovost. Podle Głowińskiego je v souvislosti s pojmem architextovosti nutno chápat skutečnost, že „text vždy odkazuje k obecným pravidlům, podle nichž byl vytvořen“.⁸ Jen díky tomu, že tato pravidla autor i čtenář sdílejí alespoň zčásti, je možná recepce jakéhokoli textu. Architextové vztahy spojují podle Homoláče všechny texty jednoho autora, jednoho období, ale i téhož žánru, texty se stejným motivem atp.⁹ Zakládají možnost dalších vztahů mezi texty, nazývaných obvykle mezitextovým navazováním. Mezitextové navazování je tedy především autorské záměrné navazování na jiné texty, které jsou tu citovány nebo na které je navazováno jiným způsobem. I zde existuje rozdílné chápání pojmu navazování – viz například Žilkovo rozlišování aluze „jako navazování části či celého textu na jiný text, tzv. prototext anebo na jistou společenskou realitu“¹⁰ ve třech podobách: tzv. vnitrotextové (tj. v textu je narážka, odkazující na jinou část téhož textu), mezitextové (zde jde o přímou návaznost dvou různých textů) a konečně metatextové (když metatext navazuje na realitu určitého textu). Pomineme-li zvláštní jev, jenž bývá nazýván pseudoaluzí (kdy se využívá prostředků působících jako aluze, ale ve skutečnosti se jedná o prostředky fiktivní), lze připomenout, že v tomto vztahu k pretextu je možno podle Homoláče rozlišovat další možnosti: základní je vztah k pretextu jako součásti významové výstavby navazujícího textu, navazování s možností vynechání něčeho z pretextu, dále existuje navazování afirmativní či kontroverzní a konečně navazování s přítomností metatextového aspektu.¹¹ Je příznačné, že přesné rozlišování těchto typů není zdaleka jednoduché a vyžaduje patřičnou kulturní a literární úroveň tvůrce i čtenáře. Homoláčovo pojetí intertextovosti zužuje chápání intertextovosti jako vlastnosti textu, které známe z prací Barthesových, Bloomových či Riffaterrových, na výstavbový princip textu, nicméně toto zúžení unožňuje širší strukturní pojetí problému a také zahrnutí takových jevů jako parodie, jubilejní básně apod., u nichž se vztah k jiným textům stává základním výstavbovým principem.

Právě pokud jde o architextovost, jsou vztahy tohoto typu v dosavadní bezručovské literatuře patrně nejvíce propracovány, i když se zpravidla jedná jen o vztahy k určité literární oblasti nebo určitému spisovateli. Připomeňme si jen pro ilustraci vztahy k lidové slovesnosti,¹² dále k poezii Erbenově, Čelakovského, Nerudově, Macharově atd., vztahy k antice či mytologii,¹³ využití

7 Viz k tomu Šalda, F.X.: O básnické autostylizaci, zvláště u Bezruče. Studie literárně historické a kritické. Praha 1937, s. 43-75; Macura, V.: K typologii autostylizací Slezských písní, Česká literatura 1972, 3, s. 192-211.

8 Viz Głowiński, M., O intertextualności, cit. dílo, s. 80.

9 Viz Homoláč, J., Transtextovost a její typy, s. 24-25.

10 Žilka, T.: Alúzia v literárnej komunikácii, Slovenská literatúra 1979, s. 152-165.

11 Viz Homoláč, J., Transtextovost a její typy, cit. dílo, s. 25.

12 Viz Václavěk, B.: Tradice lidové písně, in: sb. Bezručův hlas, Praha 1940, s. 113-120; Závodský, A.: Petr Bezruč a lidová slovesnost, in: sb. V blízkosti básníka, Brno 1977, s. 48-62.

13 Viz např. Závodský, A.: V blízkosti básníka, cit. dílo v pozn. 5; Králík, O.: Kapitoly o Slezských písních, Text Slezských písní, Králík, O. - Ficek, V.: Kapitoly o Petru Bezručovi, cit. dílo v pozn. 5; Šajtar, D.: Prameny Slezských písní, Ostrava 1954.

určitých tradičních motivů a stylizací, například motivu poutníka, barda, rapsóda, věšce (využití této stylizace posloužilo Herbenovi k výstavbovému principu celé sbírky – k vydání Slezského čísla).

Rovněž s metatextovostí se v bezručovské literatuře setkáváme v hojně míře. Mám na mysli Homoláčovo chápání metatextovosti jako navazování, kdy je pretext – ať již v celku či v jisté části nebo konstrukčním principu – v navazujícím textu explicitně tematizován.¹⁴ Jde o bohatou bezručovskou literárněhistorickou a literárněkritickou literaturu, ale i o rozsáhlou oblast básní jubilejních a oslavných, a to jak básní tvořených Bezručem (za všechny připomeňme báseň „1864-1904“ věnovanou Macharovi), tak básní věnovaných básníkovi celou plejádou autorů různé umělecké kvality (od básně ...smíme žít? A. Tománka po Seifertovy básně Petru Bezručovi či Slezská píseň).

Vlastní intertextovost, kterou Homoláč pojímá jako „ty případy navazování, kdy se jistá část pretextu či jistý výstavbový princip pretextu stávají součástí navazujícího textu, součástí významové výstavby textu“,¹⁵ je z pochopitelných důvodů nejméně propracována. Dílčích výsledků bylo dosaženo především v pracích zabývajících se vlastním rozбором jednotlivých Bezručových básní. Připomeňme si jako příklad závěrečný verš básně Leonidas – „jak zákony kázaly mně“, jenž je parafrází závěrečné části proslulého nápisu na pomníku padlým Sparťanům „jakož zákony kázaly nám“, nebo rozbor básně Sedm havranů, v níž byly odhaleny vztahy k srbskému hrdinskému eposu Smrt matky Jugovičů či k Ovidiovu zpracování mytologické pověsti o pyšné královně Niobé (jak to známe z Bezručova seznamu studentské četby). A tentýž motiv se objevuje v básni Ondráš ve verších „smích té matky v řecké báji, // když jí padlo sedm synů, // když jí sedm dcerek padlo“, kde šílená bolest ovidiovské Niobé je přetvořena v sarkastický smích Ondrášův. V tomto směru je nám pojem intertextovosti vlastně výzvou k dalšímu hodnocení a hledání.

Nevěnoval jsem takřka žádnou pozornost otázce bezručovských ohlasů a transtextovosti Bezručova básnického díla ve smyslu vstupu jeho textů do tvorby jiných autorů. Mimo sféru oslavných básní se bezručovský vliv uplatňuje i mimo hranice naší literatury – v poezii výrazné skupiny básníků tvořících v oblastech národnostního a sociálního útlačku, například v bývalé Jugoslávii, Lužici atd. Za všechny si tu připomeňme úryvkem báseň Józefa Nowaka Pětr Bjezruč vydanou ve sbírce Z duchom swobody v Budyšině roku 1919: „Slyšach twój plač // Wo tysacach zněmčenyh, // Wo tysacach spólščenyh, // sto tysacach zněmčenyh.“

Dílo Petra Bezruče je dnes tak jako dřív zdrojem transtextových navazování. A nemusí to být jen úsměvná parafráze Julia Satinského využitá pro charakteristiku herce Vladimíra Menšíka – „Přijde den – z mozků jde sranda a šprým, přijde den, zasmějem se spolu.“¹⁶ Skutečné významové asociace se vždy rodily a vždy budou rodit až v přímé konfrontaci autorových básní a čtenářských zkušeností.

14 Viz Homoláč, J.: Transtextovost a její typy, cit. dílo, s. 25.

15 Tamtéž, s. 26.

16 Hubač, J. - Kopecká, S.: Vladimír Menšík. Pocta Vladimíru Menšíkovi, Praha 1993, s. 199.